

Varhaiskantasuomen *a:n* ja *ä:n* kehitys lapissa.

Tutkimuksessaan *Der ostlappische Vokalismus vom qualitativen Standpunkt* aus, s. 56—75, allekirj. on luonnehtinut lapin ensi tavun vokaaliston syntyä. Lähtökohtana on GENETZIN käsitys, että esilappalainen vokaalisto on systeeminä ollut suomalaisella taholla tavattavan kaltainen, ts. että lapin vokaalien erikoispiirteet ovat enimmäkseen myöhäsyntyisiä. Niiden pääasiallisina aiheuttajina on ollut pari varhaiskantalapissa esiintynyttä yleisluonteista tendenssiä. Näistä aikaisempi oli ensi tavun alkuperäisiin lyhyihin vokaaleihin kohdistunut regressiivinen vokaaliharmonia eli umlaut, myöhempi taas lyhyiden ja pitkien vokaalien välisen vanhan kvantiteettieron häviäminen ja uuden kvantiteettijaon muodostuminen vokaalien artikulaatioaukeaman laajuuden perusteella. — Eräs mainitussa esityksessä puutteelliseksi jäänyt kohta, nim. alkup. *a* ja *ä* -vokaalien kehitys, otetaan seuraavassa uudestaan tarkasteltavaksi.

Umlaut, ts. *a:n* ja *ä:n* ummistuminen puoliahtaaksi vokaaliksi, on säännöllisesti tapahtunut toisen tavun alkup. *e:n* jatkajan edellä, esim. (**a > *o > *ō > uo:*) *luokltá* ~ sm. *lahti*, (**ä > *e > *ē > ie:*) *giettä* ~ sm. *käsi*. Vrt. Ostlp. Vok. 65—66. Jos siis *a—e* kombinaation sisäl-

tävien suomen sanojen lappalaisissa vastineissa näemme ensi tavussa *a:n*, voimme päätellä, että kysymyksessä on lappiin $a > o$ muutoksen jälkeen lainautunut sana, esim. lpN *bad'vá* < sm. *patvi*, *gābā* ~ *gāvā* -*ppāg*- '(dyktig) kvinne' < sm. *kave* (viimeksimainitun suomen sanan vanha vastine on mahdollisesti, niinkuin WIKLUND UL 129 esittää, lpL *kūəpas* 'hexe, zauberin', joka voi palautua **kaβeš* asuun). Samoin jos suomen *ä—e* kombinaation vastineena lapissa on *ie—á:n* sijasta *æ—á*, on asianomainen sana suomesta lainattu, esim. lpN *vēkká* 'mannskap, arbeidshjelp, folk; stor skare (folk); kraft; gjødsel, gjødning; jne.' < sm. *väki* (suomen sanan alkuperäinen tai ainakin vanhempi vastine on *viekká* 'melko; melkoinen').

Selitysvaikeuksia aiheuttavat ne tapaukset, joissa *a:han*, *ä:hän* palautuvan vokaalin jäljessä seuraa toisessa tavussa joko näiden samaisten äänneiden edustaja tai labiaalivokaali (klp. **o*), siis yleensä kantalappalaisen *a v o i m e n* vokaalin edustaja. Niissä ei ole ollut edellytyksiä sellaiseen ensi tavun vokaalin ummistumisena ilmenevään umlautiin, josta edellisessä kappaleessa oli puhetta. Alkup. *ä:ssä* ei liioin umlautiin viittaavaa edustusta koskaan tavata, mutta *a:n* jatkajana on tämäntyyppisissäkin sanoissa useimmiten sama *uo* kuin alkup. *e:n* edellä. Merkillistä on myös se, että sekä *a:lla* että *ä:llä* on kaksi erilaista jatkajaa, joista kumpaakaan ei voi väittää myöhäiseksi eli siis lainasuhteeseen perustuvaksi. Alkup. *a:n* edustajina ovat *uo* ja ns. heleä *a*, esim. *guolle* ~ sm. *kala*, *buođđo* ~ sm. *pato*; *gaz'ze* 'talonväki jne.' ~ sm. *kansa*, *vai'bmo* 'sydän' ~ sm. *vaimo*; *ä:n* jatkajina heleä *a* ja *æ* (< klp. *ε*), esim. *law'že* 'poron ohjashihna' ~ sm. *lämsä*; *bæi've* 'päivä, aurinko' ~ sm. *päivä*.

Suomen *a:n* vastineiden kahtiajakautuminen lappalaisella taholla on aikoinaan haluttu tulkita osoitukseksi siitä, että sm.-ugr. kantakielessä on ollut useammanlaatuisia *a*-vokaaleja. SETÄLÄN mukaan lp. *uo* olisi sm.-ugr. **á:n*, lp. *a* sm.-ugr. **ä:n* edustaja (Quant.-wechs. 24). Monet kerrot on viitattu sellaiseen »vokaalivaihtelu»-suhteeseen kuin lp. *guok'te* 'kaksi' ~ *gak'ce* 'kahdeksan', jolle on nähty vastinekin tšeremississä: *ko·k(tât)* ~ (L) *kändä·k'šə*, (I) *kandä·ššä*. Kuitenkin täytyy sanoa, että lapin ja tšeremissin sanaparien kesken vallitseva äännteellinen yhdenmukaisuus perustuu sattumaan. Lapin sanojen edustus selviää omista kantalappalaisista edellytyksistään (vrt. alemm.), ja tšeremississä ongelma kohdistuu vain 'kahdeksaa' merkitsevän sanan äänneasuun. Yleensä sellaiset tšeremissin sanat, joiden ensi tavussa on äännesuhde *L ä* ~ *I a*, ovat deskriptiivisiä tai lainasanoja, siis kielen nuorimpaan sanastokerrokseen kuuluvia. Olkoon tšerL *ä* ~ *I a* kantatšeremissin **á:n* tai — mikä tuntuu todennäköisemmältä — **ä:n* jatkaja, koko tämä

vokaalikategoria on ilmeisesti vasta myöhäiskantatšeremissiläisen prosessin synnyttämä, niin ettei sen suoranaista vastineista sukukielissä voi puhuaakaan. Joku vanhempikin sana on syystä tai toisesta omaksunut ensi tavuun tämän myöhäsyntyisen vokaalin, mm. *kändä·k^xšə*, *kandà·šə*, jonka etuvokaalisuus selittyy aivan luontevasti alunperin etuvokaalisen *əndə·k^xšə*, *ṇndi·ṇšə*, *ində·šə* 'yhdeksän' sanan analogiaksi. Tšer. *ko·k(tât)* sanan ensi tavun vokaalin suhteen on huomattava, että sm.-ugr. *a* on kantatšeremississä usein kehittynyt *o*:ksi. Lapissa taas *guo'kte*, *guolle* tyyppin *uo:n* palauttaminen alkup. *o*:hon on mahdotonta, koska *o* olisi *a* varhaisessa sanassa luonnollisesti auennut *oa*:ksi, vrt. *goatte* < *kota*, *oak'se* < *oksa*. Tässä sanatyypissä *uo* sopisi ainoastaan pitkän *o*:n jatkajaksi (siis esim. **kōla*), mutta sellainen lähtömuoto ei toki tule kysymykseen.

Pikainenkin silmäys lähimmissä sukukielissä vallitsevaan edustukseen osoittaa, ettei lapin *uo* ~ *a* kahtalaisuuden varaan tosiaankaan voi vertailevassa tutkimuksessa mitään rakentaa. Mm. seuraavissa esimerkeissä ilmenevät äännesuhteet ovat tyyppillisiä: lp. *juol'ge*, sm. *jalka*, mord. *jalgo*, *jalga* (merk. 'jalkaisin'), tšerL *jal*, I *jol*, lp(R) *muok'se*, sm. *maksa*, mord. *makso*, *maksä*, tšerL I *mok^xš*; lp. *mak'set*, sm. *maksaa*, mord. *maksoms*, *maksəms* 'antaa', lp. *gas'ket* 'purra', tšerL *ka·tškam*, I *koška·m* 'syödä', lp. *vaz'zet* 'kulkea, kävellä', tšerL *βa·nžem*, I *βoñdžem* 'mennä jnk:n yli'. Suomi ja mordva ovat siis säilyttäneet *a*:n, mutta lapissa ja tšeremississä on tapahtunut differentioitumista. Viimeksimainitussa kielessä edustaa alkup. *a*:ta useimmiten L *a* ~ I *o*. Kantatšeremissin edustuksen mukaiseksi ovat WICHMANN ja STEINITZ katsoneet länsitšeremissin *a*:n, RÄSÄNEN ja BEKE päinvastoin itätšeremissin *o*:n, kun taas tämän kirjoittaja kernaimmin kulkisi keskitietä olettaen kehitystä sm.-ugr. **a* > ktšer. **ā* > tšerL *a*, I *o*. Juuri **ā*:sta olisi helppo ajatella edelleen päädytyn ktšer. *o*:hon, kuten on *mok^xš* 'maksa', *ko·k(tât)* 'kaksi' ja varsin monessa muussakin sanassa tapahtunut. Lapin *uo* ~ *a* suhteeseen ei tšeremissin *o* ~ **ā* ole missään tapauksessa rinnastettavissa. Vihdoin muistettakoon, että lapin vanhoissa lainasanoissakin on *a* > *o* nimenomaan myös toisen tavun alkup. *a*:n edellä, esim. *suol'dne*, sm. *halla* < v-ksm. **šalna* < baltt., vrt. liett. *šalnà*; *ruow'de* < sm. (ksm.) *rauta* < ask. **raudā*.

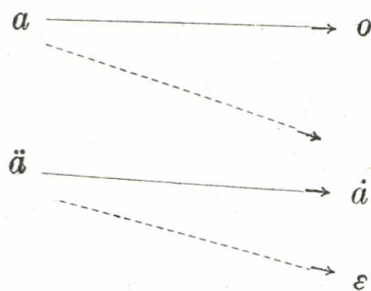
Jätettyään Ostlp. Vok. 67—68 kysymyksen *kala*, *jalka* tyyppin edustajissa tapahtuneen *a* > *o* muutoksen syistä avoimeksi allekirj. on nyttemmin tullut siihen käsitykseen, että ensi tavun vokaalien kehitystä *a*—*a* ja *ä*—*ä* kombinaatioissa on tarkasteltava toistensa rinnakkaisilmiöinä ja ettei tällöin ole kysymys varsinaisista äänne­muutoksista, vaan varhaiskantalapalaisista äänne­substituutioista. Alkusysäyksenä tällaiseen prosessiin näyttää olleen ensi tavua kauempana tapahtu-

nut alkup. *a:n* ja *ä:n* yhtyminen heleäksi *a:ksi*. Kantalapin heleä *a* oli ilmeisesti palataalistunut *a*, ts. *á* kuten vieläkin inarin- ja koltanlapissa (esim. lpI *kodám*, Ko *kòdám* 'kudon'). Kehitys *a*, *ä* > *á* hävitti jälkitaavuista *a:n* ja *ä:n* (sekä saman tien vanhan vokaalisoinnun), antaen tulokseksi äänteen, jommoista lapin vokaalisysteemi ei ennestään tuntenut. Nyt on ajateltavissa, että tästä jälkitaavujen vokaalisuhteiden mullistuksesta aiheutui kyvyttömyys ääntää *a:ta* ja *ä:tä* ensi tavussakin, jolloin mainitut vokaalit niissä asemissa, joissa ne siihen saakka vielä olivat säilyneinä, substituutiin jollakulla muulla kielen vokaalisysteemiin kuuluvalla äänneellä. Jo tätä ennen olivat toisen tavun vokaalien aiheuttamat erilaatuiset umlaut-kehitykset ja siis mm. muutokset *a - e* > *o - e* ja *ä - e* > *e - e* tapahtuneet, esim. **lakte* > **lokte* (>> *luoktá*), **käte* > **keie* (>> *giettä*). Substituutio tuli täten koskemaan kombinaatioita *a - á*, *a - ˆ* ja *ä - á* (*ä - ˆ*).

On mielenkiintoista todeta, että se vokaali, jonka varsinaiseksi jatkajaksi substituutiosta tuli heleä *a*, oli *ä* (esim. **lämtsä* resp. **lämtšá* > **lämžá* > **lämžá* >> *lawže*; samoin ainakin kymmenkunnassa muussa sanassa). Tämäkin osoittaa, että kantalapin heleä *a* oli palataalistunut vokaali, foneettisesti lähempänä *ä:tä* kuin *a:ta*, joka varmaan olikin hyvin takainen, kuten sm.-ugr. kielissä yleensä. Varsin usein (ainakin n. 6–8 sanassa, mm. **päivä* > **päivá* > **peivá* >> *bæivve*) *ä* on substituoitu *ε:llä*, mikä vokaali oli äännelaillisesti kehittynyt alkup. *e:stä* toisen tavun avoimen vokaalin aiheuttaman umlautin tuloksena (esim. **pesä* > **pešá* >> *bæsse*). Ilmeisesti *ä* > *ε* on käsitettävä *ä:n* sporadisiksi sekaantumaksi foneettisesti likeiseen äänneeseen. Vaikka *á* tuli, kuten sanottu, nimenomaan *ä:n* jatkajaksi, se puolestaan saattoi sporadisesti tunkeutua *a:n*kin tilalle (esim. **kan(t)sa* > **kañdzá* > **kañdzá* >> *gazže*; **kaška-* > **kašká-* > **kašká-* >> *gasket*). Tällaisia tapauksia on osoitettavissa n. 10, mutta suunnilleen neljä kertaa lukuisampia ovat tapaukset, joissa *a* on korvattu *o:lla* (esim. **kala* > **kalá* > **kolá* > **kölē* > *guolle*; **pađo* > **pađˆ* > **pođˆ* >> *buodđo*). Tendenssi on selvä: tahdottiin säilyttää *a:n* ja *ä:n* jatkajat erillään vielä substituution tapahduttuakin.

Mutta miksi *a* substituutiin *o:lla* eikä avoimella *ˆ:lla*, joka olisi ollut foneettisesti lähempänä ja joka esiintyi samoin edellytyksin kuin substituotava *a:kin*, ts. kombinoituneena toisen tavun *ä:n* ja *ˆ:n* kanssa, ollen hyvin yleinen *o:sta* umlautin kautta muodostunut äänne (esim. **oksa* > **ˆksá* >> *oaklse*)? Tähän on nähtävästi vastattava, että *ˆ* juuri yleisyytensä (ja kai myös labiaalisuutensa) ansiosta pysyi sekaantumatta vielä suurempifrekvenssiseen *a:han*. Mitä yleisempi jokin vokaali on, sitä paremmat mahdollisuudet sillä on säilyä itsenäisenä äännekategoriana ja

kehittyä eri vaiheissa yhdenmukaisesti, kun taas harvinaisempi vokaali on altis kaikenlaisille sporadisille kehittymille ja jopa helposti kokonaan sulautuu lähiaänteisiin. Tähän käsitykseen päätyy esim. sm.-ugr. kielen vokaalisuhteita tarkastellessa. Etymologisten vastineidensa kautta esilappalaisiksi todistettavissa lapin sanoissa ovat takavokaalisten $a—a$ ja $o—o$ kombinaatioiden jatkajat etuvokaalisten $ä—ä$ ja $e—ä$ kombinaatioiden jatkajia tuntuvasti lukuisammat; yhteensä lienee edellisiä n. kaksi kertaa enemmän kuin jälkimmäisiä. Sama suhde vallinnee lapin kielen sanavarastossa yleensäkin. Kun nyt pyrittiin säilyttämään a:n jatkaja o :sta erillensä, ei ollut muuta mahdollisuutta kuin korvata a o :lla, joka sopikin tähän tarkoitukseen mainiosti, koska $o—ä$ ($o—o$) kombinaatiota ei ollut ennestään olemassa eikä siis ollut pelkoa näin substituoidun a:n jatkajan sekaantumisesta mihinkään muuhun vokaalikategoriaan. Harvinaisempien etuvokaalisten kombinaatioiden taholla ei voitu rajoja pitää yhtä selvinä; sporadisten $ä > e$ tapausten lukuisuus selittyy siten. Substituutioiden kulkua havainnollistaa seuraava kaavio:

Myöhäisissä lainasanoissa, joiden suomalaisiin originaaleihin sisältyvät vokaalikombinaatiot $a—a$, $a—lab.-vok.$, $ä—ä$, $ä—lab.-vok.$, on a:n vastineena aina heleä a , ä:n vastineena $æ$. Esim. lpN *nak'ke* < sm. *nahka*, *rakko* < sm. *rako*, *appo* < sm. *apu* (esimerkkejä sadoittain); *hær'ge* < sm. *härkä*, *hæggjo* 'svak, *skrøpelig*, *ussel*, *dårlig*; *stakkar* (især om barn)' < sm. *häjy*. a:n ja ä:n edustus on siis aivan sama kuin niissä lainasanoissa, joiden originaaleissa esiintyvät kombinaatiot $a—e$, $ä—e$ (ks. yllä!). Lapissa ovatkin heleä a ja $æ$ tulleet niiksi äänneiksi, jotka nuorissa suomalaisissa lainasanoissa vartalon vokaalisuhteista riippumatta aina tavataan originaalin a:n ja ä:n sijalla ($æ$ myös e:n sijalla, esim. lpN *rēkká* < sm. *reki*, *hæl'bme* < sm. *helma*). Ilmeisesti näissä ei enää sovi puhua äänne-
muutoksista, vaan pelkästään mekaanisista substituutioista.

Ensi tavun pitkien a ja $ä$ -vokaalien kehityshistoria lapissa on substituutioselityksen avulla tulkittuna pääpiirteissään seuraava. \bar{a} ja $\bar{ä}$ jäivät, niinkuin muutkin pitkät vokaalit, toisen tavun vokaaleista lähte-

neiden umlaut-tendenssien ulkopuolelle. Nähtävästi \bar{a} ääntyi varhaiskantalapissa kireämpänä ja heleämpänä kuin vastaava lyhyt vokaali (vrt. esim. nykyunkarin suhteeseen *hal* ~ *ház*), mistä syystä sitä ei koskaan ole substituoitu *o* -äänteellä, vaan aina (pitkällä) heleällä *a*:lla, esim. $*k\bar{a}rnes\check{}$ > $*k\bar{a}rnes$ > $*k\bar{a}rnes$ >> *gāránás* 'kaarne', $*m\bar{a}la$ > $*m\bar{a}l\bar{a}$ > $*m\bar{i}l\bar{a}$ >> *malle* 'mahla; veri' (esimerkkejä on perin vähän, ja tavallisesti ei voi erottaa rajaa omaperäisen ja mahdollisen lainan välillä). Vielä harvinaisempi \bar{a} sulautui niihin vokaaleihin, jotka kulloinkin olivat sitä kvalitatiivisesti lähinnä. Alkup. $\bar{a} - e$ kombinaatiosta on esimerkkinä sana *jiedná* 'ääni'. Siinä on tapahtunut substituutio $\bar{a} - e$ > $\bar{e} - \check{e}$ mallina runsaslukuiset $\bar{e} - \check{e}$ -tyyppiset sanat, joiden ensi tavun vokaali oli v-ksm. \bar{e} :n välitön jatkaja (esim. *giellá* 'kieli', *lieb má* 'liemi' jne.), siis: $*\bar{a}ne$ > $*\bar{a}n\check{e}$ > $*\bar{e}n\check{e}$ >> *jiedná*. Alkup. $\bar{a} - \bar{a}$ kombinaatiosta ei ole muuta selvää esimerkkiä kuin *nætte* 'näätä' — mikäli on vanhinta lappia tämäkään sana. Sekin näyttäisi samoin kuin *jiedná* viittaavan pitkän \bar{a} :n suhteellisen kireään artikulaatioon (siis $*\bar{a} \sim *a$ kuten $*a \sim \bar{a}$ takavokaalien puolella); siinä $\bar{a} > \varepsilon$: $*n\bar{a}t\bar{a}$ > $*n\bar{a}t\bar{a}$ > $*n\bar{e}t\bar{a}$ >> *nætte*. Sellaisessa tapauksessa kuin sm. *näärvä* 'reidenjuuri, nivus' (vir. *nârme*, *närmä* mon. 'rauhanen') ~ lpT *ná, rme* 'reidenjuuri, näärvä', jossa lapissa on ensi tavussa heleä *a*, ei voi tietää, onko lähdeittävä pitkästä vaiko lyhyestä \bar{a} :stä. Samanlaisia sanoja on muitakin.

Selvissä lainatapauksissa on sm. \bar{a} :n vastineena aina heleä *a*, sm. \bar{a} :n vastineena yhtä säännöllisesti \check{a} , siis sama edustus kuin niissä lainasanoissa, joiden originaalissa on lyhyt *a*, \check{a} . Esim. *säláš* < sm. *saalis*; *havve* < sm. *haava*, *rakkot* < sm. *raakua*; *hægǵjá-*, *hæják* < sm. *hää-*, *hääit*; *mærre* < sm. *määrä*; *mækkot* < sm. *määkyä*.